

עולמה הרוחני של קהילה נידחת

Haggai Mazuz, *The Religious and Spiritual Life of the Jews of Medina*, Leiden & Boston, MA: Brill, 2014, 131 pp.

ספרו של חגי מזוז עוסק בתיאור עולמה הדתי של יהדות מדינה. הספר מבוסס על ספרות החדית' האסלאמית, הכוללת פרשנות והרחבה לקוראן. את המקורות מספרות החדית' מזוז משווה לידוע מספרות המשנה והתלמוד על המצוות והמנהגים שהוא מתאר.

בדור האחרון ספרות החדית' העשירה היא נושא לוויכוח מתודולוגי מדעי. הגישה המסורתית ראתה בה מסירה פרשנית של דברי הקוראן הסתומים. ולפיכך היא שימשה לתיאור המציאות בחצי האי ערב בימי מוחמד, בשליש השני והשלישי של המאה השביעית. גישה זו היא מרכיב ב'היסטוריית הקודש' של עולם האסלאם. בדור האחרון התערערה התפיסה ההיסטוריית-הדתית, תהליך שכמותו מתרחש בהיסטוריוגרפיה היהודית הקדומה. ספרות החדית' נתפסת יותר כהרחבה ופחות כפרשנות; היא נכתבה הרבה אחרי ימי מוחמד, וספק רב אם היא משקפת את התנאים בערב בזמנו או את המציאות בזמנם של המחברים. הקוראן עצמו נחשב למקור אגדי מאוחר מזמנם של המאורעות המסופרים בו, המחברים מוסרי החדית' פעלו כל אחד בזמנו, לא לפני המאה התשיעית, וגם אם משתקפת בדבריהם מסורת – אין לסמוך עליה. כתבי חדית' המשיכו להיווצר כל השנים, ואף בימינו ממשיכים להיווצר מאמרי חדית' בעל-פה, ותאריך היווצרותם הוא תאריך העלאתם על הכתב.

לא אעסוק כאן בפולמוס המדעי שבין חוקרי האסלאם; ענייני בעיקר במקורות יהודיים ובמה שניתן ללמוד מהספר שלפנינו על תולדות ישראל. חיבורו של מזוז

חריג¹ בהתמקדותו בתולדות היהודים בתקופה הערבית הקדומה על סמך מקורות ערביים, שכן העיסוק במקורות אלה הוא בדרך כלל נחלת חוקרים של תרבות האסלאם, ורק בודדים עסקו בשני התחומים הללו ברמה מדעית.

ביקורות מספר נכתבו על הספר, חלקן חיוביות יותר² וחלקן פחות. עיקר הביקורת היה על הטענה שחיבורי החדית' אינם מהימנים. מבלי להיכנס לוויכוח זה, ברור שגם אם אין הם מעידים על המציאות במאה השביעית בערב – או במקום אחר – הם מעידים לפחות על זמנם. אין לנו מידע רב על היהדות במאה השמינית ובראשית המאה התשיעית, כך שכל מידע כזה, למרות הריחוק של המחברים ממושאי תיאוריהם, הוא בעל חשיבות רבה לתולדות ישראל. גם אם אין הם מתארים את יהודי מדינה – שכבר לא חיו בזמנם – הם משקפים את ידיעותיהם של השכנים הערבים בעיראק, בסוריה, בפרס ובמזרח כולו על היהודים. עצם המסקנה שיהודי ערב בכלל ותימן בפרט שמרו על יהדותם איננה חדשה, אך לראשונה לפנינו אוסף של פרטים רבים המעידים על אופייה של קהילה נידחת בתקופה שאנו יודעים עליה מעט מאוד.³

מה אפוא תדמיתם של יהודי מדינה בספרות החדית' מוסרי החדית' תיארו קהילה דתית השומרת את החוק היהודי. מנהיגיה מכונים רַבְנֵי וְאֶחָבֵר (עמ' 21), וכל קורא עברית יזהה את השורשים רב"י וחב"ר. החבר התנאי שומר טוהרה, ומקורב ברמה זו או אחרת לבית המדרש. החברייה האמוראים הם תלמידי בית המדרש הבכירים, כל מי שהם עצמם אינם רבנים.⁴

הסופרים הערבים התייחסו בעיקר למנהגים הדתיים, שלדעתם מאפיינים את היהודים. זו קהילה שומרת שבת, שאין נוהגים בה לרכוב על סוס בשבת (עמ' 24), ונמנעים מלחיימה בשבת (עמ' 26-27, 58). כמו כן צמים בצום העשירי, אשר מזוז מזהה באופן טבעי עם יום הכיפורים (עמ' 28); הצום, כמו כל ימי הקודש, הוא מערב עד ערב (עמ' 30), וביום זה (יום הכיפורים) נאסרו יחסי אישות – 'תשמיש המיטה' בלשון חז"ל.

במקורות הערביים נזכרות שלוש התפילות כמנהג היהודי הרגיל (עמ' 34-35), ונאמר כי היהודים מתפללים לכיוון ירושלים (עמ' 37), בתפילה יש

1 חריג אך לא יחידאי, ראו למשל להלן, הערה 8.

2 הביקורת האחרונה (נכון לזמן כתיבת הביקורת הזאת) היא של יוסף יובל טובי, 'ביקורת ספרים', בין עבר לערב ט (תשע"ו), עמ' 185-189.

3 ראו לאחרונה: יוסף יובל טובי, 'הרקע החברתי והדתי של היהודים בממלכת חמיר', תימא יד (תשע"ז), עמ' 5-28. וראו להלן, הערה 8.

4 משה בר, 'על החברייה: מעולמן של הישיבות בא"י במאות הג' וד", בראילון כ-כא (תשמ"ג), עמ' 76-95.

השתחויות מרובות (עמ' 39), ועל התפילה מכריז הנקוש (עמ' 36). למנהג אחרון זה אין מקבילה יהודית טובה, אך הוא מוכר ממקורות סוריים. לפי הסופרים הערבים הקריאה לתפילה אצל היהודים נעשית באמצעות השבור (עמ' 36-37) – קוראי עברית יזהו בקלות את השופר היהודי; במסורות היהודיות הוא משולב בתפילה אך אינו קורא לה, אם כי היה מנהג קדום – בימי בית שני ואחריו – להודיע על כניסת השבת על ידי תקיעה בחצוצרה או בשופר.

המקורות הערביים מדגישים שהמנהג היהודי הוא לא לעזוב את מקום התפילה כל עוד ספר התורה פתוח (עמ' 40). אגב כך אנו קוראים על הבאת הספר באמצע התפילה ועל הקריאה בו (עמ' 41), נקודה שמזוזו איננו עוסק בה. התפילה נעשית בקול, והסופרים אף לגלגו על היהודים המדברים בתפילה (שם).

עוד מדובר במקורות הערביים על איסור ניאוף ועל דיני נידה. ליהודי מדינה יוחסה הקפדה על הרחקת הנידה ממש – האישה יוצאת למדבר ומתרחקת ממשק הבית (עמ' 52-54), ובין השאר אסור לה לנגוע בקודש ולהתפלל (עמ' 52). החמרות כאלה מצאנו במקורות היהודיים רק בברייתא דנידה,⁵ שמקורה לא ברור.

נוהג נוסף שיוחס ליהודי מדינה הוא הארכת שיער הפאות (עמ' 82), ומזוזו מפנה כאן לנוהג של יהודי תימן לגדל פאות. המקורות לכך הם מהמאה האחרונה; אומנם יהודי תימן מתפארים שהם שימרו בעניין זה את המסורת היהודית בטוהרתה, אבל אני מפקפק אם מיתוס מכונן זה של קהילת בני תימן הוא אכן מקור היסטורי שניתן להסתמך עליו. בין הפרטים העממיים המופיעים בספרות הערבית ניתן להוסיף את הטליסאן, שהוא לדברי סופרי החדי' בגד יהודי טיפוסי (עמ' 94). מזוזו מזהה את הטליסאן עם הטלית, אם כי לפי התיאור הערבי נראה יותר כי מדובר בצעיף המכסה את הצוואר והראש, מעין טורבן. עוד נזכרים במקורות האסלאמיים העונש לנואפת – הריגה או גילוח השיער והושבה על חמור כשפניה לכיוון הזנב (עמ' 51); איסור על משגל נסוג, ומזוזו מפנה לאיסור על כך בתלמוד הבבלי, נידה יג ע"א (עמ' 54); וכן לקיחת כופר על נזקי גוף (עמ' 64 ועוד).

מזוזו מתאר גם את עולם הרוח המיוחס ליהודי מדינה (עמ' 74-79) – אמונה בגן עדן, התפיסה שנבואה תיתכן רק בארץ־ישראל, תפיסות מחילה

5 חיים מאיר הורוויץ, תוספתא עתיקתא, פרנקפורט ע"נ מיינ תר"ן; Evyatar Marienberg, *Niddah: Lorsque les juifs conceptualisent la menstruation*, Paris 2003. לזמנה ומקומה של ברייתא זו ראו להלן.

וכפרה, פדיון שבויים, מלאכים (מיכאל כמלאך עיקרי) ועוד. רוב האמונות האלו משותפות לאסלאם, וחלקן מצוי גם בספרות הסורית הנוצרית. לפיכך חלק זה משכנע פחות, וייתכן שהסופרים הערבים ערבבו כאן אמונות נוצריות (סוריות) או אסלאמיות. לעומת זאת פרטי המצוות ברובם ייחודיים לדת היהודית.

נושא הנישואים המעורבים (כוהנים וישראלים או יהודים ונוכרים) איננו ברור דיו. נראה שהיו נישואים בין השבטים הכוהניים לאלו שללא הייחוס הכוהני (עמ' 44), וכנראה היו גם נישואים עם שבטי הערבים.

הסופרים הערבים תיארו אפוא קהילה נידחת שומרת מצוות, וכמעט לכל הפרטים הנזכרים מזוז מוצא מקבילות יהודיות, בדרך כלל טובות למדי. רוב הפרטים שבספר כבר נדונו בספרות המחקר, אבל בדרך כלל התמקד המחקר בהקבלות בין היהדות לאסלאם, בהשפעה יהודית אפשרית על האסלאם הקדום או בהיעדר השפעה כזאת – נושא מחקרי טעון רגשות. בספר שלפנינו נעשה ניסיון הפוך: לתאר את הנוהג היהודי כפי שהוא משתקף במסורות האסלאמיות הקדומות שבידינו.

מאחר שלרוב המנהגים הנזכרים כאן, ולאחרים שלא הזכרתי במפורש, יש מקבילות יהודיות, עולה השאלה שמא תיארו סופרי החדית' לא את קהילת מדינה ההיסטורית או האגדית אלא קהילה יהודית ריאלית שהכירו הם עצמם, או שהכירו המקורות שהם ציטטו. כמובן אם דברי חדית' זו או אחרת הם מסורת בעל־פה, אפשר להניח שהיא שונתה, עודכנה, גויסה לצרכים שונים, או נתכרסמה בשיני הזיכרון, ועם זאת יש בה גרעין ריאלי, וניתן לזהותו בעזרת המקבילות היהודיות. ואכן המסקנה מספרו של מזוז היא שכתבי החדית' תיארו קהילה יהודית אותנטית. אולי אין זו קהילת העיר מדינה ההיסטורית, אבל הסופרים הערבים תיארו מה שהיה מקובל ומוכר.

*

מזוז מדבר באופן כללי על מקורות יהודיים למנהגים, אבל נראה לי שניתן לדייק יותר. מרבית המקבילות אינן למנהג היהודי בכלל אלא לזה הארץ־ישראלי בפרט. דוגמה לכך היא סוגיית המשגל הנסוג. התלמוד הבבלי (נידה יג ע"א) מביא את המקור התנאי (הארץ־ישראלי) האוסר על כך, אבל מוסיף שבבבל (היהודית) נהגו בו היתר. אם כן המקבילה איננה ליהדות בכל אלא להפך, למנהג שחכמי בבל התנגדו לו. אין עדויות מפורשות על עמדת אמוראי ארץ־ישראל בנושא, אך אין בתלמוד הירושלמי נסיגה מדברי התנאים. יתר על כן, בפיט ארץ־ישראלי של ינאי (המאה השישית בערך) נאשמו ער ואונן

שקיימו בנשותיהם משגל נסוג, ולכן נענשו.⁶ גם התפיסה שנובאה תיתכן רק בארץ־ישראל הולמת פחות את יהדות בבל, שחכמיה הדגישו את זכויותיה של בבל.⁷

דוגמה נוספת לקשר בין התיאורים האסלאמיים להלכת ארץ־ישראל היא נוהג ההשפלה של הנואף והנואפת, נושא שכבר דנו בו מאיר יעקב קיסטר ומנחם קיסטר במאמר מונומנטלי.⁸ מזוז מזכיר את גילוח שערות הראש, נושא שכבר עסק בו אברהם ביכלר בשעתו.⁹ אבל לפני ביכלר לא עמדו כל המקורות שבידינו, ואלו מעידים שלנוהג זה מקורות רק בהלכה הארץ־ישראלית הבתר־תלמודית.¹⁰ מעניין שביכלר סבר שנוהג זה נולד בהשראת מנהגי האסלאם, אך עתה ברור שהוא קדם לאסלאם. הושבת הנואף והנואפת על חמור מופיעה במפורש במקור נוצרי מהמאה החמישית המתאר את עונש הזנות (המושת על היהדות): 'הרבה פעמים ראיתי את זונותיך ונשותיך שנתחייבו בדין ויצאו רכובות על החמורים וראשן ממורט ומוקרח'.¹¹ גם גילוח שיער הראש, שצוין כאמור כמנהג ארץ־ישראלי, מופיע במקור זה.

נראה לי שהעדות על הטליסאן של היהודים אינה קשורה לטלית. הטלית של התקופה הקדומה הייתה הטובה, והיא הייתה מקובלת בכל העולם היווני־הרומי. הטלית היהודית הייתה יוצאת דופן לא בצורתה אלא רק בציציות שהיו קשורות לכנפותיה. בחיבור הביזנטי 'תורת יעקב שהשתמד לאחרונה' (*Doctrina Jacobi nuper Baptizati*)¹² מסופר שיוסטוס היהודי התרגז על

6 'חטאים ואָחור נְסוּגִים, / פְּרוּצִים בְּכָל אֶשֶׁר נִסְוִגִים' (צבי מאיר רבינוביץ, מחזור פיוטי רבי ניני, א, תל אביב תשמ"ה, עמ' 225).
דומה שרבינוביץ החמיץ את משחק הלשון הרמזו.

7 Isaiah M. Gafni, *Land, Center and Diaspora*, Sheffield 1997

8 מאיר יעקב קיסטר ומנחם קיסטר, 'על יהודי ערב: הערות', תרביץ מח (תשל"ט), עמ' 231–247.

9 Adolph Büchler, 'Das Schneiden des Haares als Strafe der Ehebrecher bei den Semiten', *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes* 19 (1905), pp. 91–138

10 הלל ניומן, המעשים לבני ארץ ישראל, ירושלים תשע"א, עמ' 98–99; וראו ליברמן בהערה הבאה.

11 שאול ליברמן, מחקרים בתורת ארץ ישראל, ירושלים תשנ"א, עמ' 87 (התרגום לפי ליברמן שם).

12 Gilbert Dagron & Vincent Déroche, 'Juifs et chrétiens dans l'Orient du VIIIe siècle', *Travaux et Mémoires* 11 (1991), pp. 17–248; Nathanael Bonwetsch, *Doctrina Jacobi nuper Baptizati*, Berlin 1910. חיבור מעניין זה מכיל מידע על יהדות ארץ־ישראל. בחיבור משתקפת תגובה יהודית ראשונית על הופעתו של מוחמד, תגובה של מבוכה ותמיהה. חיבור

יעקב הנוצרי והוא הסיר את הטורבן שעל ראשו וניסה לחנוק את יריבו. הבגד נקרא ביוונית φακιδόλιον (פקיאוליון). אם כן מדובר בצעיף ארוך שכרכו סביב הראש ועל הצוואר, תיאור המתאים לטליסאן שהוזכר לעיל. יוסטוס זה הוא, לפי החיבור, יהודי מפטולמאס (עכו) שבארץ-ישראל.

גם המסורת על הרחקת הנידות מביתן יש לה זיקה לארץ-ישראל דווקא ולא לכבל. בתחום זה חלו שינויים לא מעטים בספרות ההלכה. בהלכה הבבליה היו גלי הקלה וגלי החמרה, ולא אעסוק בהם;¹³ מכל מקום 'ספר החילוקים שבין אנשי מזרח ובני ארץ-ישראל' מעיד בפשטות שבני ארץ-ישראל מחמירים בהרחקת נידה: 'אנשי מזרח – נדה משמשת בכל צרכי הבית חוץ משני דברים: אינה מוזגת לו את הכוס ולא מצעת לו את המטה. ובני ארץ ישראל – אינה נוגעת בדבר לח ולא בכלים שבבית, ומדוחק התיירו שתניק את בנה'.¹⁴ יש להניח ששורשיה של החמרה זו נעוצים בכך שבבבל ממילא לא שמרו על דיני טוהרה, שכן כולם היו טמאים, מפני שחיו ב'ארץ העמים', ואילו בארץ-ישראל שמרו על דיני טוהרה במאות הראשונה והשנייה, ולאחר מכן התדרדרה מידת השמירה על המצווה אך נותרו לה שרידי החמרה. מכיוון שכך ברור שגם הכריייתא דנידה, המחמירה בטומאת הנידה ובהרחקתה, היא מקור ארץ-ישראלי, כפי שכבר הציע הלל ניומן.¹⁵ אם כן גם בסעיף זה ההלכה המיוחסת

זה משקף אפוא את ראשית הופעתו של האסלאם, עוד בטרם השתלטו הערבים על ארץ-ישראל. תיאורו המדויק תלוי בעמדה הכללית באשר לריאליה ולתיארוך של הופעת האסלאם במזרח התיכון. המסורתניים המקבלים את המיתוס הערבי כריאלי מתארכים את החיבור לשנת 640 לסה"נ. אלו הסבורים שכל האזכורים להופעת האסלאם מאוחרים, מתארכים את החיבור לתקופה מאוחרת יותר. לא אוכל לדון כאן במחקר המתפתח והולך בשאלת דרכי הכניסה של האסלאם לארץ-ישראל.

¹³ ידידיה דינרי, 'מנהגי טומאת הנידה: מקורם והשתלשלותם', תרביץ מט (תש"ם), עמ' 302-324; שולמית בן-שעיה, 'הרחקות האישה בימי נידתה', עבודת מוסמך, אוניברסיטת בר-אילן, תשס"ו, וספרות רבה נוספת.

¹⁴ ספר החילוקים יא (אוצר חלוק מנהגים: בין בני ארץ ישראל ובין בני בבל, מהדורת בנימין מנשה לוי, בני ברק תשמ"ז [ירושלים תש"ב], עמ' 28; החילוקים שבין אנשי ארץ-ישראל ואנשי בבל, מהדורת מרדכי מרגליות, ירושלים תרצ"ח, עמ' 79). מגמת ההקלה עולה בבירור מתשובה שבה הגאון מספר על הקלות העבר ועל החמרות הראויות לדעתו. ראו: Louis

Ginzberg, *Geonica*², New York 1968, p. 206

¹⁵ ניומן (לעיל, הערה 10), עמ' 53.

לבני מדינה היא ארץ־ישראלית ולא בכלית. אשר להשתחוויות המרובות – מחוות הגוף בתפילה מפורשות יותר בספרות המעשים הארץ־ישראלית,¹⁶ והוא הדין לתפילה בקול רם, שהיא מנהג ארץ־ישראל, בניגוד למנהג בכל.¹⁷ לא אוכל לעסוק כאן בכל הפרטים שבספר, אך ניתן לקבוע שרוב ההתנהגויות שיוחסו ליהודי מדינה יש להן מקבילות בחומר המועט המשקף את מסורות ארץ־ישראל בתקופה הביזנטית ובתקופה הערבית הקדומה. מפליא הדבר שלמרות מיעוט סך כל המידע בשני המכלולים – הלכות ספרות המעשים הארץ־ישראלית והמסורות האסלאמיות – יש להם מכנה משותף כה גדול, ונראה שאלו הנושאים שאכן עמדו במרכז החוויה וההוויה הדתית של יהודי התקופה.

כמובן יש לשלול כל קשר ישיר בין הספרות היהודית שהתגלתה בגניזה לבין הסופרים המוסלמים. הסופרים הערבים לא חיו בארץ־ישראל אלא בעיראק, בסוריה ובמצרים. לו היו משקפים את היהדות שסביבם, הייתה מבצבצת ההלכה הבבלית השולטת ולא זו הארץ־ישראלית. מכאן שהם משקפים אכן זיכרונות עבר מקהילות יהודיות – בסוריה, בפרס או אולי בערב – שנהגו במנהג ארץ־ישראל. עדיין אי אפשר לקבוע שהם תיארו באמת את יהדות מדינה בתקופה הערבית הקדומה (הפרה־אסלאמית), אבל הם שיקפו את עולמה של הקהילה היהודית שבמזרח במאות השביעית והשמינית לכל המוקדם.

גם בספרות המחקר היהודית מתנהל ויכוח מדעי עד כמה ספרות ההלכה משקפת את החברה היהודית. הסופרים הערבים בוודאי משקפים הדים מרוחקים לחברה היהודית כפי שהכירו אותה היוצרים המקוריים של החדית; חברה זו כבר הגשימה את המהפכה הרבנית.

נמצאנו למדים שלפנינו הצצה דרך חור המנעול לחיי היהודים בתקופה אילמת יחסית; המקורות היהודיים על התקופה הנדונה בספר דלים מאוד, והמסורות האסלאמיות מאפשרות הצצה חלקית לתקופה זו ויוצרות את הרושם שיהדות זו הייתה דומה מאוד ליהדות הרבנית כפי שהיא משתקפת במקורות הארץ־ישראליים הבת־רית־למודיים.

¹⁶ ראו מרדכי מרגליות, הלכות ארץ ישראל מן הגניזה, ירושלים תשל"ד, עמ' קלד. לתפילת לחש ראו: שם, עמ' קלב-קלג, ומקבילות נוספות. באותו לקט חיבורים מודגש: 'אל ירבה בשיחה בבית הכנסת' (שם, עמ' קלג), ללמדך שהמחבר הניח שלא יצליח למונע כליל שיחות בבית הכנסת.

¹⁷ ספר החילוקים מג (מהדורת לוין [לעיל, הערה 14], עמ' 87; מהדורת מרגליות [לעיל, הערה 14], עמ' 87).